

Year-8, Issue-5, Continuous Issue-47, September-October 2018

‘કુન્દમાલા’ – મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષા

ધીરનાગ અને વીરનાગ નામે પ્રખ્યાત બનેલા નાટ્યકાર મહાકવિ દિલ્લનાગની એકમાત્ર કૃતિ ‘કુન્દમાલા’ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ નાટ્યકૃતિમાં રઘુકુલસિંહ રામના ઉત્તર જીવનની કથા આલેખવામાં આવી છે. રામ અને સીતા પવિત્ર પ્રાણીના પ્રતિક છે. તેમનું પુનઃમિલન રામાયણમાં થતું નથી. આ પવિત્ર પ્રાણીયીજનોનું પુનઃમિલન કરાવવા માટેનો ભવભૂતિ અને દિલ્લનાગે પ્રસંશનીય પ્રયત્ન કર્યો છે. ભવભૂતિ રચિત ઉત્તરરામચરિત અને દિલ્લનાગ રચિત કુન્દમાલા નાટક એકજ દિશામાં સમુદ્ર તરફ ગતિ કરતી બે નદીઓ સમાન છે. બન્ને નાટકોનો કથાપ્રવાહ મિન્ન છે પરંતુ રામ-સીતાના મિલનનું લક્ષ્ય એક જ સમાન છે.

વાલ્મીકિ રામાયણના ઉત્તરકંડમાં આવતી રામકથાને આધારે છ અંકના કુન્દમાલા નાટકની દિલ્લનાગે રચના કરી છે. ભાગીરથી નદીમાં સ્નાન કરવાની દૃચ્છાવાળી સગર્ભો સીતાને રથમાં લઈ લક્ષ્મણ વનપ્રદેશના ગંગા કિનારે આવે છે. ગર્ભના ભારથી થાકેલી સીતા વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કરે છે. તે વખતે લક્ષ્મણ ‘પરિત્યાગ સંદેશો’ કહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ લક્ષ્મણની જ્ઞાન ઉપડતી નથી.

આર્યસ્યાદેશ ઇત્યેવ વક્તુમચિદ્ધામયિત્તનતः।

તથાપિહરદયં ગત્વા ગ્રન્થબિધ્નાતભારતી ॥ (૧/૮, પૃ. ૧૫)

અહીં લક્ષ્મણની સીતા પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ જગ્યાય છે. તેમજ રામની આજ્ઞાનું પાલન કરવાની અભિલાષા પણ જગ્યાય છે. લક્ષ્મણનું મન સીતાની સ્થિતિ અને રામના આદેશ પાલનના વિચારોથી વ્યગ્ર બન્યું છે. જ્યારે મનમાં વ્યગ્રતા કે ભયની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે મન શરીરના અંગોને કોઈપણ આદેશ આપવા નિષ્ફળ નીવડે છે. પરિણામે અંગો પોતાનું કાર્ય કરવામાં અસક્ષમ બને છે. લક્ષ્મણની પણ આવી જ મનઃસ્થિતિ થઈ છે. લક્ષ્મણ સીતાને ખુબ જ પ્રયત્ન પદ્ધી પરીત્યાગનો સંદેશો કહે છે ત્યારે સીતા શોકગ્રસ્ત થઈને મૂર્છિત થઈ જય છે. અહીં સીતાનું મન પરિત્યાગરૂપી

આધાત સહન કરી શકતું નથી. તેથી તેમને મૂર્ખર્ણ આવે છે. ત્યારબાદ અચેતન મન પરિસ્થિતિ સાથે સમાયોજન સાધીને સભાન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. રામનો સંદેશો કહીને લક્ષ્મણ પણ તીવ્ર વિષાદ અનુભવે છે. આ વિષાદ આંસુ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે.

જ્યારે સીતા એકલી વનમાં રૂદ્ધન કરે છે ત્યારે વાલ્મીકિમુનિ તેને આશ્રમમાં લઈ જવા માટે આવે છે. રાત્રિના અંધકારમાં સીતા વાલ્મીકિને ઓળખતી નથી તેથી તે પરપુરુષની શંકા કરે છે તથા ધૂંઘટ ધારણ કરે છે.

અત્યાહતિમ् ! અન્ય એષ કો વા પરપુરુષ? કથમદિની વારષિયામભિહાહતિમ્?
એવમ् સ્તરી અહમેકાકની ચ |(પૃ. ૩૭)

લક્ષ્મણના ગયા પછી કલણ કલ્પાંત કરતી સીતા મૂર્ખર્ણ પામે છે અને હોશમાં આવે છે. અહીં સીતાનું હૃદય શોકથી દ્રવી ઉઠેલું જગ્યાય છે. આવી સ્થિતિમાં અચાનક વાલ્મીકીનો અવાજ સંભળાય છે તેથી તેને લક્ષ્મણ પાછો આવ્યા હોવાનો ભ્રમ થાય છે. કારણકે નિર્જન વનમાં અન્ય કોઈ આવી શકે એમ હતું જ નહીં. આ સમયે વાલ્મીકિને આવેલા જોઈને સીતાના મનમાં શંકા અને ભય જેવા મનોભાવો ઉત્પન્ન થવા સ્વાભાવિક છે. એક તરફ રાત્રીનો અંધકાર અને પોતે એકલી સ્ત્રી છે. તેથી સીતાને આત્મસુરક્ષાની ચિંતા થવા લાગે છે. વ્યક્તિમાં ઉત્પન્ન થતી આત્મસુરક્ષાની ભાવનાને મનોવિજ્ઞાનિકો આત્મસ્થાપન પ્રવૃત્તિ કહે છે. એડલર આત્મસ્થાપનની ભાવનાને મૂળપ્રેરક વૃત્તિ માને છે. તેમજ મેકડૂગલ આત્મસ્થાપનને સમસ્ત માનવ વ્યવહારની પ્રેરણા માને છે. આ આત્મસ્થાપન પ્રવૃત્તિથી વ્યક્ત કલ્પના, તર્ક અને ચિંતન વગેરેનો આશ્રય લેતો હોય છે. આમ દિનનાગે અહીં સીતાની માનવસહજ મનોવૃત્તિ, સ્ત્રી સહજ આત્મરક્ષાનો ભય તથા લજજાનો ભાવ દર્શાવ્યો છે.

આ કુન્દમાલા નાટકના બીજા અંકમાં સીતા દ્વારા લવ-કુશનો યોગ્ય ઉછેર કરીને વાલ્મીકિને અભ્યાસ માટે સોપવામાં આવે છે. વાલ્મીકિ દ્વારા પુત્રોનું સારી રીતે પાલન પોષણ થતું હોવાથી સીતા નિશ્ચિયત બને છે. હવે સીતાને પોતાનું જીવન નિર્થક લાગે છે. તે રામ સાથે વિતાવેલા દિવસો યાદ કરીને તીવ્ર સંતાપ અનુભવે છે. આ સમયે સીતા આત્મહત્યાનો વિચાર કરે છે. સીતાની આ પ્રકારની સ્થિતિને મનોવિજ્ઞાનમાં મનસ્તાપ કહેવામાં આવે છે. મનસ્તાપ બે પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્સાહ મનસ્તાપ અને (૨) અવસાદ(વિષાદ) મનસ્તાપ. સીતાના પાત્રમાં અવસાદ મનસ્તાપ જોવા મળે છે. અવસાદ (વિષાદ) મનસ્તાપ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) મંદ વિષાદ મનસ્તાપમાં વિચારવાની અને સમજવાની શક્તિનો ક્ષય થઈ જાય છે તથા બાધ્ય પરિવેશ અને પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ અને ઉદાસીનતાભાવ પ્રગટ થાય છે. (૨) તીવ્ર વિષાદ મનસ્તાપમાં વ્યક્તિ પોતાને અત્યંત હીન, પાપી, અપરાધી વગેરે માને છે. (૩) તીવ્રતમ વિષાદ મનસ્તાપમાં

વ्यक्तिने પોતાનું જીવન નિર્થક અને વ્યર્थ લાગે છે. અપરાધ તથા પાપની ભાવના જગૃત થવાથી તે આત્મહત્યાને જ એકમાત્ર ઉપાય માને છે. (પૃ. ૧૮૮)

જ્યારે વ્યક્તિ અનેક દુઃખોથી શોકમળ બને છે તેમજ તેને જોઈ સહારો મળતો નથી. ત્યારે વ્યક્તિને મનમાં આત્મહત્યાના વિચારો આવે છે. નાટકમાં સીતા માટે વેદવતી જ એકમાત્ર સહારો દર્શાવવામાં આવી છે. આ વેદવતીના માધ્યમથી સીતા પોતાના મનોભાવો પ્રગટ કરીને શાંતિ અનુભવે છે. આમ, નાટ્યકારે સીતાના મનોભાવો દર્શાવ્યા છે.

સીતાની શોધ કરતી વખતે રામ વાલ્મીકિના આશ્રમ નજીકમાં આવેલા લતામંડપમાં વિશ્રામ કરે છે. સીતાની કુંદમાલા અને પદચિહ્નથી સીતાને જોવાની જજ્ઞાસાવણા રામમાં શોક વધે છે. તેઓ સીતાને યાદ કરીને કરુણ વિલાપ કરે છે. લક્ષ્મણ રામને શોક ન કરવા જગ્ણાવે છે. પરંતુ રામનો શોક વધતો જ જાય છે. રામ-લક્ષ્મણનો વાર્તાલાપ સાંભળતી સીતા રામની શોકાતુરતા જોઈને તે પણ રામની જેમ શોકમળ બનીને રડવાનું શરૂ કરે છે.

શોકાવેગબલાત્કારતિ ન પ્રભવામ્યાત્મમનઃ નરીધ્રદુમ् । (૪/૧ પૃ. ૧૫)

રામની શોકાતુર અવસ્થા તેમની દારેષણાને પ્રગટ કરે છે. મનોવૈજ્ઞાનિકોના મતે દરેક વ્યક્તિમાં મૂળભૂત ત્રણ વૃત્તિઓ રહેલી હોય છે. (૧)કામૈષણા. (૨)વિત્તેષણા. અને (૩)લોકૈષણા. આ કામૈષણા અંતર્ગત દારેષણાનો સમાવેશ થાય છે. દરેક પુરુષને એક સુંદર અને પોતાને સમજી શકનારી સ્ત્રીની અભિલાષા હોય છે. આ અભિલાષા જ્યારે પૂરી થતી નથી ત્યારે શોક અનુભવે છે.

રામની વિરહવ્યથાથી સીતાના મનનું સમધાન થાય છે. તેથી સીતા રામ પ્રત્યે તાદીત્યભાવ અનુભવે છે. તે રામનું દુઃખ જોઈને વધારે દુઃખી થાય છે. અહીં રામ અને સીતાના હૃદયમાં એક સમાન ભાવ અનુભવે છે. આ વિશે ડૉ. કનક લતા દુબે કહે છે - અતએવ દઢિનાગને નાટકીય વસ્તુ વકિસ કે દૃષ્ટકોણ સે બાહ્ય મલિન સે પૂર્વ ઉનકે હૃદયોં કા પુનર્મલિન રૂપ મનોવैજ્ઞાનિક ભાવના કા ચત્રિરણ કયા હૈ । (પૃ. ૧૨૯)

વાલ્મીકિના આશ્રમમાં રામ-લક્ષ્મણ સમક્ષ લવ-કુશ સીતા પરિત્યાગ સુધીની રામકથાનું ગાન કરે છે. ત્યારબાદની કથા તમને ખબર નથી. તેથી રામના બાલસખા કણવ સીતા પરિત્યાગ પછીની કથા બધાને સંભળાવે છે. કણવે કહેલી કથા ઉપરથી રામ, લક્ષ્મણ, અને લવ-કુશને એકબીજાનો પરિચય થાય છે. તેથી આ ચારેય રધુવંશીઓ એકબીજાને ભેટીને મૂર્ચ્છા પામે છે.

સર્વે પરસ્પરમાલદિંગયં મોહં ગચ્છનત્તી (પૃ. ૧૮૭)

આ બધાની મૂર્ચાઈ પાછળ કણું પોતાને જવાબદાર ગાણાવે છે.

મયાનું મન્દભાગ્યેન ભદ્રં તુ કલિ ગાયના |

રથુવીરાશ્વત્વારો હતિનૈકેન પાતતિઃ ||(૬/૧૯, પૃ. ૧૮૭)

ચારેય રધુવંશીઓ તીવ્ર મૂર્ચાઈ મૃત્યુ પામે તે પહેલા કણું વાલ્મીકિ અને સીતાને બોલાવી લાવે છે. સીતા બધાને આશ્વાસન આપીને પાણીનો છંટકાવ કરે છે ત્યારે સર્વની મૂર્ચાઈ દૂર થાય છે.

અહીં નાટ્યકારે તીવ્રતમ મૂર્ચાઈનો પ્રયોગ દર્શાવ્યો છે. મૂર્ચાઈ ત્રણ પ્રકારની માનવામાં આવે છે. (૧) મંદ મૂર્ચાઈ - વ્યક્તિના અચેતન મનમાં કોઈ સંવેગ ઉત્પન્ન થવાથી મૂર્ચાઈ પામ્યા પછી તરત જ ભાનમાં આવી જય છે. (૨) તીવ્રમૂર્ચાઈ - અચેતન મનમાં તીવ્ર સંવેગો ઉત્પન્ન થવાથી વ્યક્તિ મૂર્ચાઈ પામે છે. પરંતુ કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિના સ્પર્શથી મૂર્ચાઈ દૂર થાય છે. (૩) તીવ્રતમ મૂર્ચાઈ - અચેતન મનમાં અતિતીવ્ર સંવેગો ઉત્પન્ન થવાથી વ્યક્તિ મૂર્ચાઈ પામીને મૃત્યુની સામીપ પહોંચી જય છે. આ મૂર્ચાઈમાં વ્યક્તિની તરત જ સારવાર ન કરવામાં આવે તો તેનું મૃત્યુ થઈ જય છે. આધુનિક સમયમાં તબીબી ક્ષેત્રમાં Comma = બે શુદ્ધિ કહે છે. Comma = Deep Sleep caused by disease, injury or poison.

અહીં રામ-લક્ષ્મણ, કુશ અને લવમાં અતિતીવ્ર સંવેગો ઉત્પન્ન થયેલા જોવા મળે છે. સીતા જો ન આવી હોત તો ચારેયનું મૃત્યુ નિશ્ચિયત હતું. કારણ કે આ તીવ્ર મૂર્ચાઈનું કારણ તે સીતા હતી.

ત્વત્કથા પ્રલયમાતરશિચના પશ્ય રાઘવકુલં નપિતતિમ् |(૬/૨૦, પૃ. ૧૮૮)

આમ, કવિએ તીવ્ર મૂર્ચાઈના કારણું સીતાને ઉપરિસ્થિત કરાવીને સર્વની મૂર્ચાઈ દૂર કરાવી, મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે અદ્ભૂત મિલન કરાવ્યું છે.

સંદર્ભ :

1. મહાકવદિંગનાગાચાર્યપ્રરણતિ કુન્દમાલા - વ્યાખ્યાકાર :

આચાર્યલોકમણદિહાલઃ, ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી,
પ્રથમ સંસ્કરણ- ૧૯૯૨

2. રામકથા વમિર્શ (રામકથામૂલક સંસ્કૃત નાટકો મેં પરવિર્તતન) - ડૉ.

કનકલતા દુબે, અધ્યયન પબ્લશિરસ એણ્ડ ડીષ્ટરીબ્યુટરસ, નયી દલ્લી,
સંકરણ- ૨૦૧૧

3. મનોવિજ્ઞાનની વિચારધારાઓ - ડૉ. કુલીનભાઈ પંડ્યા, ડૉ. જગદીશ સી. પરીખ,
યુનીવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, ઇંડીએ આવૃત્તિ-૨૦૧૦
  4. મનોવિજ્ઞાનની મૂળભૂત પ્રક્રિયાઓ - પ્રા. એસ. બી. પઠાણ, પ્રા. ડૉ. કે.જી પટેલ,
પાશ્વ્ય પદ્ધતિકિશન : અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૧૧
  5. Understanding of Human Nature – ALFRED ADLER,
Publisher- Martino, Fine Books 2010
-

ડૉ દલિપકુમાર ઝેડ. ચૌહાણ, અધ્યાપક સહાયક, સંસ્કૃત વિભાગ, શ્રી કે. આર. દેસાઈ
આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ જાલોદ, જિ : દાહોદ-૩૮૮૧૭૦ મો. ૮૭૨૭૭૮૬૨૭૭
Email : dilipchauhan277@gmail.com